

Labuda, Jozef

Výskum hradnej kaplnky v lokalite Staré mesto v Banskej Štiavnici

Archaeologia historica. 2013, vol. 38, iss. 2, pp. 455-462

ISSN 0231-5823 (print); ISSN 2336-4386 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/128333>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Výskum hradnej kaplnky v lokalite Staré mesto v Banskej Štiavnici

JOZEF LABUDA

Abstrakt: Na kopci ležiacom nad Banskou Štiavnicou sa dlhodobo odkrýva stredoveký hrad a technické zariadenia 12.–17. storočia, súvisiace s ťažbou a spracovaním rúd drahých kovov. Na vrcholovej polohe bol v rokoch 2009–2012 odkrytý pôdorys kaplnky s rozmermi 8 × 3,5 m (vnútorná svetlosť), datovanej pomocou bohatého zastúpenia výrazných fragmentov architektonických článkov 14. storočia. V roku 2012 sa realizovala analýza vzoriek uhlíkov z parapety okna metódou C¹⁴, ktorá datuje zánik kaplnky do polovice 15. storočia. To úplne korešponduje aj s archívnymi údajmi o vojenskom útoku na mesto v roku 1442.

Kľúčové slová: stredoveký hrad – hradná kaplnka zo 14.–15. storočia – kamenné architektonické články – analyzované uhlíky metódou C¹⁴.

Research into a Castle Chapel at the Staré Mesto Location, Banská Štiavnica

Abstract: A medieval castle and its technical facilities from the 12th–17th centuries connected with the mining and processing of ores of precious metals have been investigated on a hill above the town of Banská Štiavnica. In 2009–2012 a ground plan of a chapel with dimensions of 8 × 3.5 m was revealed on the site, dated with the use of multiple and distinct fragments of architectural elements to the 14th century. Analysis of carbon samples from a window sill by means of the carbon dating method was carried out in 2012, placing the decline of the chapel in the mid-15th century. This information fully corresponds to archive records concerning a military attack on the town in 1442.

Key words: Medieval castle – castle chapel from the 14th–15th century – stone architectural elements – carbon dating method.

Skôr ako sa zmienim o vlastnom objave stavby sakrálneho charakteru na vrcholovej polohe Starého mesta (Glanzenberg) v Banskej Štiavnici, pripomeniem základné informácie o lokalite. Nálezy laténskej keramiky a mincí z 1. storočia pred Kristom, nachádzané v poslednom období zo Zvolena, Žiaru nad Hronom, ale aj Sitna, Ilije, poukazujú na prítomnosť Keltov – ako prospektorov kovov – v tejto oblasti (Labuda, J. 2002, 27). Fragment črepu terry sigillaty – zo Starého mesta, datovaný do 2. storočia, jasne dokazuje prítomnosť etnika, ktoré sa v uvedenom období zaoberalo prospektorstvom a obchodovalo s Rimanmi (Labuda, J. 2002, 27). Prežívajúce keltské etnikum sa v horskom prostredí aj po zmene leto počtu naďalej zaoberalo baníckou a hutníckou činnosťou.

Najneskôr v polovici 12. storočia, keď štiavnický rudný revír bol súčasťou uhorského štátu a opätovne vzrástol záujem o drahé a farebné kovy zo strany panovníka, vznikla v lokalite Staré mesto v Banskej Štiavnici banícka osada. V jej blízkosti totiž prechádzala žila Špitaler, najstaršia banským spôsobom dobývaná žila Štiavnicko-hodrušského rudného revíru, žila Bieber a neďaleko žila Terézia. Kopec umožňoval vybudovanie fortifikačných stavieb na lokalite, pričom od polovice 13. storočia lokalita slúžila ako hrad mesta, sídlo kráľovského úradníka a správcu baní, kráľovského skúšača rúd, vojenskej posádky, ale aj ako sídlisko, či v určitom čase refúgium pre okolité obyvateľstvo. Výskum píng (jamy lievikovitého tvaru a viditeľné v teréne ako dôsledok overovania priebehu žilnej štruktúry a následnej ťažby) priniesol informáciu o viacerých prospektorských etapách na žile Bieber, ktorá prechádzala stredom lokality. Na polohe Kostolík sa prvá prospektorská činnosť na Slovensku dokázala pomocou výskumu píngy v 13. storočí, no oveľa intenzívnejšia bola v 16.–17. storočí (Labuda 2009, 44). Okrem sídla správcu baní, baníkov, vojenskej posádky, miesta na deponovanie rudy a pod., sa na lokalite stretávajú s viacerými technickými objektmi. Skúšobňa rúd, hutnícka pec na tavbu železnej rudy, podzemný priestor na deponovanie rudy (Labuda 1997, 111–113).

Do mozaiky rôznorodých, ale aj prekvapivých objektov lokality chýbal už len sakrálny objekt. V roku 1981 sa na prvej komisii, pred začiatkom archeologického výskumu Starého mesta, zúčastnil aj Dr. Belo Polla, CSc., ktorý v roku 1956 preskúmal časť Polohy 2, v blízkosti polohy Kostolík (Polla 1958). Ten vtedy spomínal Ing. A. Piffľa, ako účastníka komisie jeho výskumu, ktorý ako odborník na vývoj historických stavieb uvažoval o existencii kostola na vrcholovej polohe Starého mesta. Následný výskum Slovenského banského múzea v týchto miestach v 80. rokoch 20. storočia síce tento predpoklad nepotvrdil – nachádzali sa tu totiž vežovité stavby s voľným nádvorím – úplne sa však nemýlil. Len 2 m od vežovitej stavby na vrchole kopca bola objavená sakrálna stavba (obr. 1).

Objav kaplnky

V roku 2009 sa počas archeologického výskumu v mesiaci júl vymerala sonda s označením S-3/09. Jej situovaním bola snaha overiť funkciu a ďalší priebeh muriva A, ktoré sme torzovite objavili už v roku 1993. Murivo A smerovalo k nárožiu už odkrytej vežovitej stavby I na vrcholovej polohe. Logicky sa vynáral predpoklad jeho funkcie – spojenie či uzavretie línie architektúr na Polohu 1 (vežovité stavby s prístavbami, hospodárska stavba, cisterna?). Pokračovanie v odkryve tohto lícovaného muriva prinieslo v roku 2009 prekvapivé zistenie situovania do týchto miest pomerne rozsiahlejšej stavby s tupouhlými nárožiami, ktoré mali zamurované väčšie kusy opracovaných kameňov. Ostatnú časť muriva reprezentoval lomový kameň, spájaný maltou. V severnej časti základového muriva sa zistil sekundárne zamurovaný opracovaný kameň z andezitu. To naznačilo mladšiu fázu stavby kaplnky. Prekvapivá bola aj hĺbka položeného základu – do 240 cm, sprievodné nálezy predstavovali výlučne zvieracie kosti.

Podľa charakteru muriva s nárožiami sme už v roku 2009 vedeli, že sa jedná o exteriérovú časť stavby, ktorej funkciu (bastión?, sakrálna stavba?) bolo nutné overiť ďalším výskumom. Preto pred začiatkom výskumnej sezóny 2010 sme v spolupráci s vedením AÚ SAV v Nitre a J. Tirpákom realizovali aj geofyzikálny prieskum, ktorý mal napomôcť efektívnemu postupu prác v tomto zložitom horskom teréne. V grafickom výstupe geofyzikálneho výskumu možno pozorovať obrysy architektúry, avšak ako ukázal následný výskum, išlo o stavbu zapustenú hlboko do skalného podložia a s veľkým množstvom kameňov, dosahujúcich priemer vyše 50 cm.

Preto ťažiskovou úlohou archeologického výskumu Slovenského banského múzea na lokalite v roku 2010 bolo objasniť funkciu tejto stavby. Tento záver sa podarilo naplniť, a to výskumom v Sonde 1/10, situovanej južne od vežovitej Stavby I na vrcholovej polohe. V hĺbke 100 cm boli najprv odkryté vedľa seba naukladané ploché lomové kamene z andezitu, spájané maltou. Tieto predstavovali konštrukciu klenby. Pod touto vrstvou sa objavili viaceré kusy fragmentov architektonických článkov rebrovitej klenby, stenových pilierov s viacnásobnou profiláciou a nakoniec najzaujímavejší architektonický prvok – svorník klenby (obr. 2). Tento mal kruhový tvar, z ktorého „vychádzali“ štyri nábehy profilovaných rebier klenby. Je pravdepodobné, že svorník mohol byť pôvodne kolorovaný. Svorník ležal tzv. pohľadovou časťou na zemi, čo podobne ako celková situácia v sonde naznačuje deštrukciu sakrálnej stavby priamo na jej podlahu. Avšak takmer všetky architektonické články boli na nepôvodných miestach, pretože boli predmetom neskoršej exploatacie.

Počas archeologického výskumu v roku 2010 sa podarilo odkryť aj portál sakrálnej stavby na jej južnej strane. Zostal po ňom prah dverí a dve lôžka po „vypadnutých“ kamenných pilieroch dverí. Jeden z nich sa nachádzal v blízkosti deštruovaného portálu. Na západnú časť portálu nadväzovalo murivo B, ktoré sa zase pripájalo k obvodovému murivu C tejto polohy. Sakrálna stavba tak bola aj staticky zabezpečená v blízkosti príkreho svahu na juhozápadnej strane. Rovnako bolo zaujímavé sledovať ďalší priebeh muriva C, ktoré tak zrejme uzavrie celý komplex stavieb vrcholovej polohy lokality. Toto práve chýbalo na južnej strane polohy.

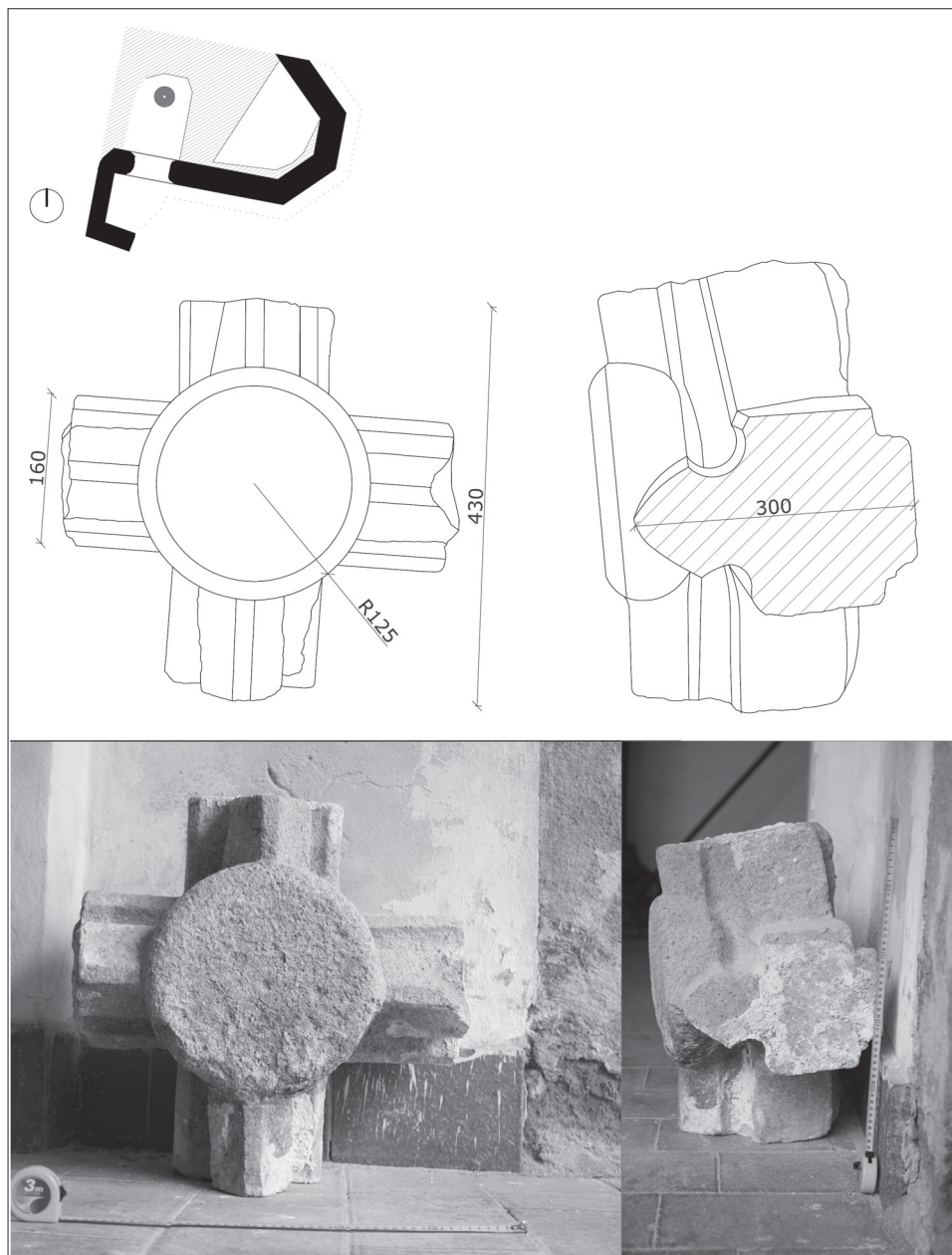
Obr. 1. Banská Štiavnica – Staré mesto (Glanzenberg). Situovanie hradnej kaplnky na vrcholovej polohe lokality. Foto L. Lužina.
Abb. 1. Banská Štiavnica – Staré mesto (Glanzenberg). Standort der Burgkapelle auf dem Gipfel der Fundstätte. Foto L. Lužina.

Sondu 2/10 sme vymerali tiež v interiéri stavby, ale v jej východnej časti. Postupným rozširovaním odkryvu v sonde sa obnažila časť interiéru muriva A v severnej časti, s nesúvislo umiestnenými architektonickými článkami vo výplni. V hĺbke 240 cm sme zachytili dlážku, pozostávajúcu z udupanej hliny na skalnatom podloží. Sprievodné nálezy v sonde tvorili aj veľmi ojedinelé fragmenty črepov z 15.–16. storočia a zvieracie kosti. Zvieracie kosti boli najčastejším nálezom aj v ďalších miestach odkryvu sakrálnej architektúry na Polohe 1. Možno si to vysvetliť tým, že po násilnom zničení kaplnky sa jej priestor stal miestom exploatácie kamenných článkov a zároveň smetiskom. V miestach sondy 2/10, t. j. v priestore samotnej apsidy s trojuholníkovým uzáverom, sa ukázal rozsiahly zásah kopáčov 19.–20. storočia v podobe rozkopaného muriva a následného zasypania výkopov. Okrem architektonických článkov sa objavili keramické nálezy fragmentov kuchynskej keramiky (pásikové ucho, okraje nádob...) z 15.–16. storočia. Pri odkryve interiéru kaplnky sa zistili tri miesta, kde bolo lícované murivo vyplnené deštrukciou. Toto bolo na archeologických komisiách interpretované autorom výskumu ako zásah kopáčov 19.–20. storočia. Na komisii v roku 2012 vyslovil M. Šimkovic predpoklad, že v dvoch prípadoch môže ísť o chýbajúce podporné murivo klenby kaplnky. Aj tieto výsledky architektonicko-historického výskumu M. Šimkovica budú publikované.

Zaujímavým poznatkom výskumnej sezóny 2010 bolo zistenie takmer súvislej prepálenej vrstvy v južnej časti odkryvaného muriva A. Táto sa nachádzala na rozhraní nadzákladového muriva a jasne oddelenej deštrukcie, ktorá zapĺňala sakrálnu architektúru. Prepálená vrstva sa zachytila aj v interiéri S-2/10, a to priamo na dlážke.

Výskum v roku 2011

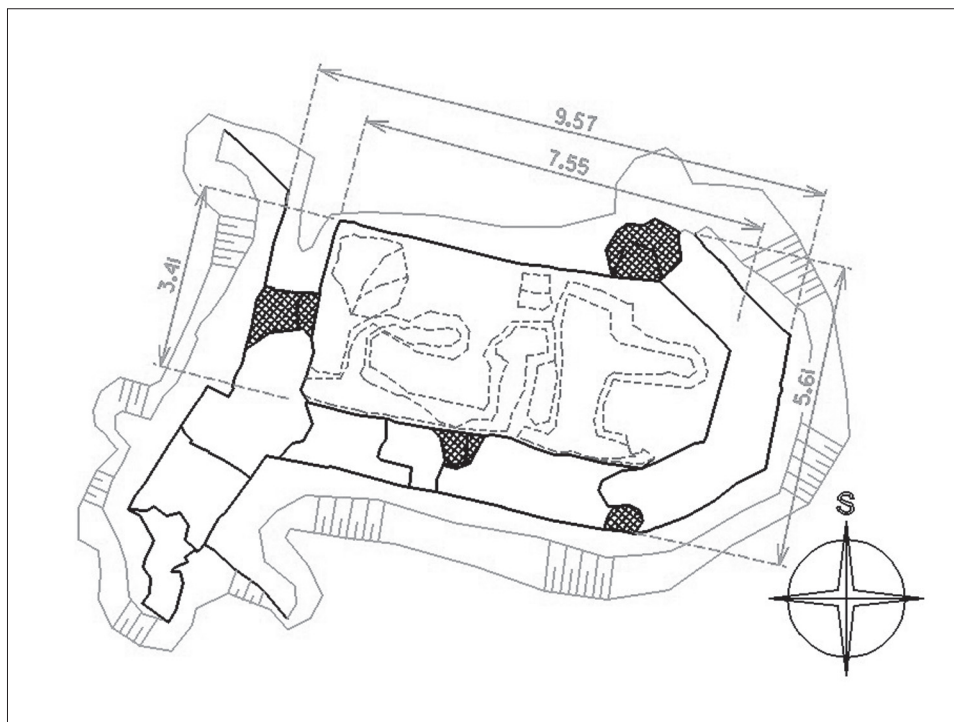
Úlohou archeologického výskumu v júli 2011 bolo úplne odkryť deštruovaný interiér sakrálnej stavby, ktorú sme nazvali hradnou kaplnkou. Tento pojem vznikol z dôvodu, že jej postavenie možno zaradiť do 14. storočia, kedy lokalita predstavovala mestský hrad so sídlom kráľovského úradníka, skúšača rúd s technickými objektmi, vojenskými objektmi a domami baníkov. O kaplnke hovoríme aj preto, lebo stavba má pomerne subtlíne rozmery – vnútorná svetlosť 8 × 3,5 m.

Obr. 2. Banská Štiavnica – Staré mesto (Glanzenberg). Foto a kresba svorníka z interiéru kaplnky. Foto J. Labuda, kresba Z. Holičková.

Abb. 2. Banská Štiavnica – Staré mesto (Glanzenberg). Foto und Zeichnung eines Schlusssteins aus dem Innenraum der Kapelle. Foto J. Labuda, Zeichnung Z. Holičková.

Pri výskume v tomto roku sa podarilo objaviť viacero fragmentov architektonických článkov rebrovej klenby, piliera s prútmi, okna. V interiéri sa na viacerých miestach zistila prepálená dlážka. Na severnej strane sa obnažilo základové i nadzákladové murivo až do výšky 240 cm. V týchto miestach sa hmota stavby pripájala priamo ku skalnej stene, preto bude asi problematické zachytiť lícovanie muriva z opačnej strany. Západná stena

Obr. 3. Banská Štiavnica – Staré mesto (Glanzenberg). Pôdorysné zameranie hradnej kaplnky s jednotlivými rezní profilu. Zameran D. Kostra.

Abb. 3. Banská Štiavnica – Staré mesto (Glanzenberg). Grundrissvermessung der Burgkapelle mit den einzelnen Profilschnitten. Vermessung D. Kostra.

kaplnky má v strede úzke prerušenie, ktorého funkciu vyrieši až výskum exteriérovej časti. Okrem architektonických článkov predstavovali nálezy z týchto miest najmä zvieracie kosti, železný kliniec a niekoľko fragmentov črepov z 15.–16. storočia, a to v zásypovej vrstve interiéru kaplnky. Už v roku 2010 sa odkryla súvislá prepálená vrstva v miestach nadzákladového muriva A. Ako ukázal ďalší výskum exteriéru a interiéru kaplnky v roku 2011, v týchto miestach bolo situované veľké okno, ktoré z južnej strany osvetľovalo interiér kaplnky. Jeho šírka je 120 cm a dĺžka 320 cm. Lícované murivo parapety okna v hornej časti oddeľuje od deštrukcie muriva súvislá prepálená vrstva. Odobraté vzorky uhlíkov boli v roku 2012 podrobené analýze C^{14} v laboratóriu v Krakove (výsledky sú uvedené v závere príspevku).

Výskum v roku 2012

Obnažené časti základového a nadzákladového muriva boli pred zimou 2011/2012 prekryté jednoduchou lepenkou a zároveň sme v spolupráci s občianskym združením Kruh Banská Štiavnica a Mestom Banská Štiavnica (vlastník nehnuteľnosti) predložili MK SR projekt na výskum a konzerváciu kaplnky v roku 2012. Projekt bol v decembri 2011 schválený a po júnovej komisii sme v júli 2012 realizovali archeologický výskum.

Ťažiskom archeologických prác v tomto roku bolo odkrytí západnú stenu kaplnky z exteriérovej strany, a to aj s príslušnými architektúrami, čo sa aj realizovalo. K tomu sa priradili kontrolné sondy na podlahe interiéru kaplnky, pretože niveleta dlážky v rôznej úrovni bola zistená už v roku 2011. V auguste sa realizovalo zameranie celej architektúry a pred zimou bude kaplnka prekrytá drevenou konštrukciou, kým sa nerozhodne o forme prezentácie múrov či konzervácii vôbec.

Výskum západnej časti architektúry sme začali pri spojovacom múre (murivo B) juhozápadného nárožia kaplnky a predpokladaného obvodového muriva (murivo C. Tu sa odkryla bránička, vedúca (zrejme) od vrcholu polohy k blízko situovanému portálu kaplnky. Jej šírka je nezistená kvôli deštrukcii muriva na južnej strane. Murivo bráničky je hrubé 130 cm. Podlahová vrstva i vrstvy nad podlahou v miestach bráničky boli prepálené. To bolo vidieť aj v pokračujúcej línii prístupovej cesty k bráničke, kde sme v závere výskumnej sezóny vymerali Sondu 3/12. Z nálezov v týchto miestach treba spomenúť dva kusy zaujímavých opracovaných kameňov, pričom na jednom bola v jemnej ryhe naznačená línia rebrovania. To môže naznačovať položenie tohto opracovaného kameňa. Ďalším nálezom z týchto miest bol fragment bieleho črepu, pomalovaného červenou hlinkou z prelomu 14.–15. storočia. Je to etapa, kedy objekt kaplnky bol deštruovaný a vzhľadom na množstvo zvieracích kostí, nachádzaných na všetkých miestach, ako aj roztrúsené fragmenty architektonických článkov, bol miestom zdroja „ťažby“ kamenných článkov z obdobia 15.–16. storočia.

Pokračujúci výskum v exteriéri kaplnky zistil základové murivo v západnej časti ako uzáveru kaplnky, pričom sa potvrdil zásah kopáčov po celej hrúbke západného muriva, zistený už v roku 2011. Nárožie kaplnky na juhozápadnej strane bolo zosilnené pilierom, čo bolo nutné vzhľadom na prudko klesajúce skalné podložie. Určitým prekvapením výskumu v tejto časti bol objav nového múrika s malým otvorom (10 × 10 cm) – murivo E, ktorý sa pripájal k severozápadnému nárožiu a smeroval na severozápad. Bol to pravdepodobne terasový múr a mal spevňovaciú funkciu priľahlého svahu.

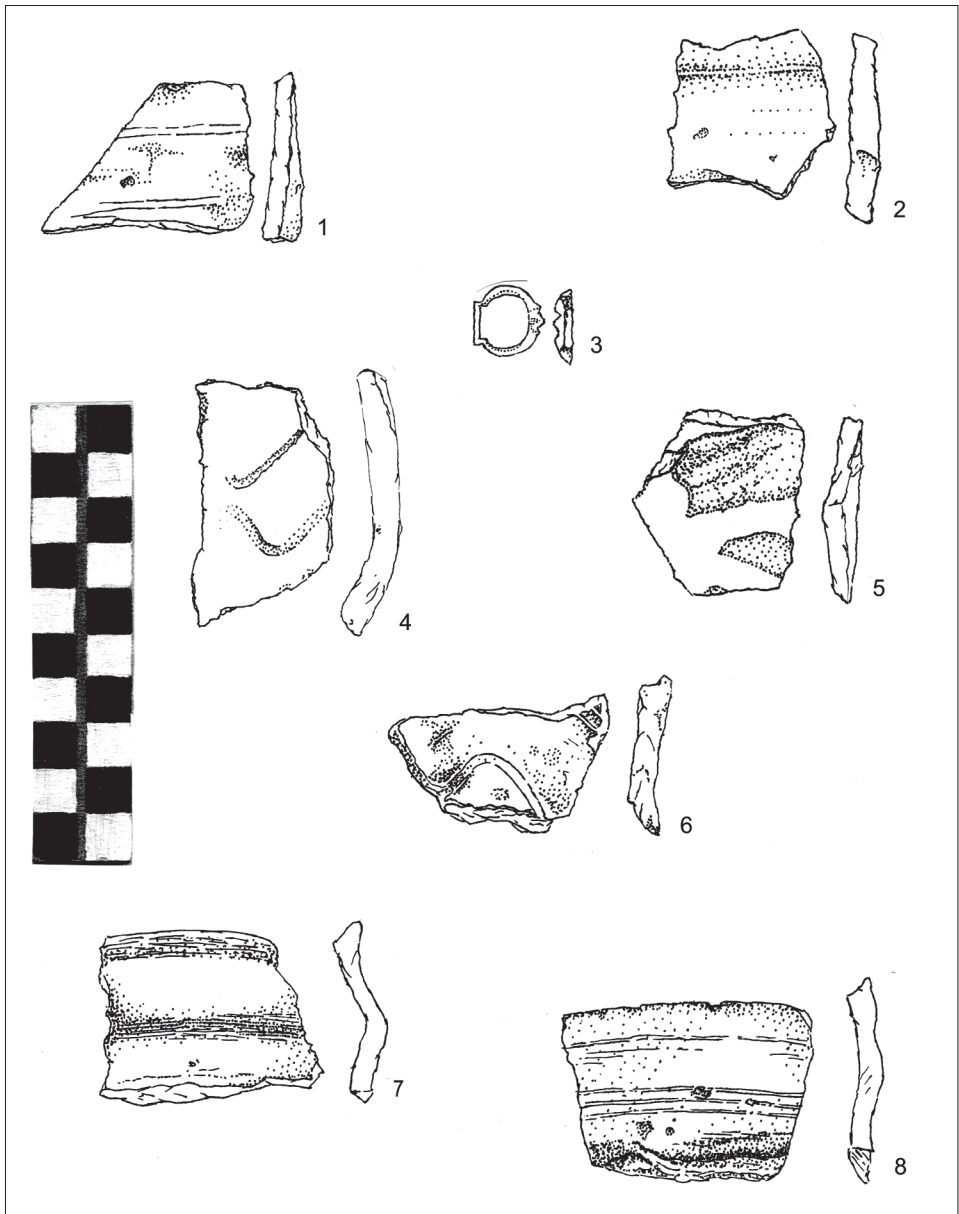
Počas výskumnej sezóny 2012 sme uskutočnili rozsiahle rezy na dlážkach v interiéri kaplnky. Túto skutočnosť vyvolala skôr zistená rozdielna úroveň pôvodnej podlahy na viacerých miestach interiéru. Výskum spočíval vo vymeraní sondy 1/12 s rozmermi 4,20 × 0,80 cm. Táto sa však viacerými rezmi rozširovala, až bola preskúmaná podstatná časť interiéru kaplnky. Vo všetkých rezoch podlahy sa nachádzali nálezy v podobe zvieracích kostí, fragmentov črepov z 13. storočia, miniatúrnej bronzovej pracky, železného klinca. Je to dôkaz budovania stavby po 13. storočí, keďže spomenuté nálezy boli súčasťou podlahy (obr. 4). Táto bola rôznej hĺbky i charakteru – na upravený terén vyliali buď maltovinu alebo naviezli zeminu so spomenutými nálezmi. Takmer všade bolo možné pozorovať prepálenú vrstvu na podlahe.

V roku 2012 sa v zmysle projektu na lokalite realizoval ešte umelecko-historický výskum (M. Šimkovic) a miesto výskumu hradnej kaplnky bolo geodeticky zamerané (obr. 3) na záver archeologického výskumu (august, D. Kostra).

Záver

Výskumom západnej časti exteriériu kaplnky a rezmi v jej interiéri bol archeologický výskum ukončený. Severná stena sa pripájala ku skalnej stene a túto bude potrebné vzhľadom na výšku (240 cm a viac) stabilizovať. Následne sa uskutočnil historicko-architektonický výskum M. Šimkovicom, ktorej interpretácia bude publikovaná. Rovnako ešte pred zimou tohto roku je plánovaná výstavba drevenej konštrukcie, ktorá prekryje všetky architektúry, a to až do rozhodnutia o forme zachovania a prezentácie murív. Tu je možné zvoliť dvojaký prístup – konzervovanie a prezentovanie murív s rozsiahlym odvozom okolitej deštrukcie alebo zasypanie architektúry a nadmurovanie nových murív, rešpektujúcich pôvodný pôdorys sakrálnej stavby s príslušnými architektúrami (obvodový múr, stabilizačný múr s bráničkou a terasový múr s otvorom pre odvodnenie).

V jeseni 2012 boli z miest okna odobraté vzorky uhlíkov a podrobené analýze C¹⁴ v laboratóriu v Krakove (prof. Krapiec). Z analýzy vyplýva, že vzorka pochádza pravdepodobne z rokov 1409–1457. To úplne korešponduje aj so známym archívnym údajom o Banskej Štiavnici, že v roku 1442 mesto postihol silný vojenský útok zo strany okolitých feudálov a v roku 1443 postihlo širšiu oblasť Štiavnických vrchov silné zemetrasenie, ktoré poškodilo viaceré hrady (Čelko 2002, 35).

Obr. 4. Banská Štiavnica – Staré mesto (Glanzenberg). Výber nálezov z miest interiéru kaplnky (1–4, 6–8) a prístupovej bráničky (5). Kreslila M. Sajvaldová.

Abb. 4. Banská Štiavnica – Staré mesto (Glanzenberg). Auswahl an Funden aus dem Innenraum der Kapelle (1–4, 6–8) und vom Eingangstor (5). Zeichnung M. Sajvaldová.

Literatúra

ČELKO, M., 2002: Banská Štiavnica za včasného a rozvinutého feudalizmu. In: Banská Štiavnica – svedectvo času, 30–49. Banská Bystrica.

LABUDA, J., 1997: Montánna archeológia na Slovensku (Príspevok k dejinám stredoveku) – Montanarchäologie in der Slowakei (Beitrag zur Geschichte des Mittelalters), SlArch XLV, 83–156.

– 2002: Počiatky osídlenia Banskej Štiavnice a blízkeho okolia od praveku po koniec 12. storočia. In: Banská Štiavnica – svedectvo času, 26–29. Banská Bystrica.

– 2009: Materiálna kultúra banského mesta v stredoveku – príklad Banskej Štiavnice – Die Sachkultur der Bergbaustadt im Mittelalter am Beispiel Banská Štiavnica (Schemnitz) Auswahl der Sachkultur, AH 34, 43–48.

POLLA, B., 1958: K problematike vzniku Starého mesta a Banskej Štiavnice – Zur Problematik der Entstehung von Staré Mesto und Banská Štiavnica (Schemnitz), SlArch VI, 453–477.

Zusammenfassung

Grabung einer Burgkapelle an der Fundstätte Staré mesto (Glanzenberg) in Banská Štiavnica (Schemnitz)

Im Jahr 2009 wurde auf dem Gipfel der Fundstätte Staré město (Glanzenberg) eine Grabung durchgeführt. Mit Sondage Nr. 9/09 wurde ein Mauerwerk erfasst, das den Charakter eines mächtigen Baues mit großen bearbeiteten Mauersteinen hatte. 2010 ist es besonders aufgrund der Fülle und Buntheit der architektonischen Elemente gelungen, den Bau als eine in die Zeit des 14.–15. Jahrhunderts datierte Burgkapelle zu charakterisieren (Abb. 3). Ihre Innenausmessungen wurden 2011 festgestellt (8 × 3,5 m). Im gleichen Jahr wurde auch ein großes gotisches Fenster und ein Portal auf der Südseite entdeckt. 2012 wurde der Westteil des Exterieurs der Kapelle mit den anschließenden Mauern untersucht, aber auch in den Boden des Innenraums wurden Schnitte gelegt. In der Bodenschicht wurden Funde aus dem 13. Jahrhundert gemacht (Abb. 4). Gleichzeitig erfolgte eine C¹⁴-Kohlenstoffdatierung der von den Fensterstellen entnommenen Proben. Die Ergebnisse der Datierung legen den Untergang der Kapelle in die Mitte des 15. Jahrhunderts, was auch mit den Archivangaben über einen militärische Einfall im Jahr 1442 korrespondiert.

PhDr. Jozef **Labuda**, CSc., Slovenské banské múzeum, Kammerhofská 1, 969 01 Banská Štiavnica, labuda@muzeumbs.sk